

درباره یکی از هنرهایی که طی ۴۰۰ سال جای کاشی، نقاشی و گچ‌بری را در حرم گرفته است

آینه‌ها، در عبادت یار

عکس: محمد حسن عسکری / شهریار

سیده نفیسه زینبی! همین که از داغی آفتاب این روزها به خنکای امن سقف یکی از رواق‌های حرم پناه ببری، می‌توانی سر بچرخانی و ببینی که به قدر تمام تکه آینه‌های روی دیوار و سقف، قسمت شده‌ای. تصویر شکسته شده‌ات میان هزاران آینه خاطره مشترک میان نسل به نسل زائرانی است که روزگاری به قصد زیارت حضرت رضا^(ع) قدم به این صحن و سرا گذاشته‌اند. گذشتگان به میزان کمتری آینه‌کاری به خاطر دارند و امروزی‌ها خیلی بیشتر، زیرا در گذشته خبری از آینه‌های نازک و مرغوب نبود. از وقتی آینه‌های ظریف آلمانی راهشان به سوی مشهد باز شد، به مرور آینه‌ها جای کاشی‌ها، نقاشی‌ها و گچ‌بری‌ها را در بسیاری از رواق‌ها و فضاها گرفت آن چنان که اکنون آینه‌کاری تصویر غالب تزیینات حرم است که در خاطر زائران ماندگار می‌شود. در گزارش امروز به تاریخ حضور این هنر در حرم مطهر رضوی، بر اساس اسناد و مکتوبات، اشاره‌ای کوتاه خواهیم داشت.

آینه در آینه زمان

آینه‌کاری را جزو هنرهای اصیلی می‌دانند که صدها سال است در معماری ایران نقش بازی می‌کند. در شروع راه یافتن این هنر به معماری، بیشتر برای تزیین کاخ‌ها و اقامتگاه‌های سلطنتی استفاده می‌شد اما از یک جایی به بعد با معماری مقابر مذهبی نیز پیوند خورد. در دوره قاجار در برخی خانه‌ها، عمارت‌ها، آرامگاه‌ها و دیگر بناهای ناحیه خراسان و حتی بعضی خانه‌های شخصی از این هنر بهره می‌بردند. عمارت اکبریه، عمارت رحیم‌آباد، آرامگاه حسام‌الدوله در بیرجند، باغ نودرطیس و آینه‌خانه مخمخ در یجتوداز بناهای آینه‌کاری شده‌این اقلیم هستند. در دیار مشهد نیز بناهایی مانند خانه رشتی باف در کوچه عباسقلی خان، خانه جواهری روبه‌روی باغ ملی و خانه پهلوان‌زاده در خیابان امام‌رضا^(ع) به این هنر آراسته هستند. در گذشته‌های دورتر این رونق و رواج در میان نبود و آن را به هزینه زیاد آینه‌کاری، ضخامت زیاد آینه‌ها و نبود ابزار مناسب برای برش و نصب آینه نسبت می‌دهند.

در دوره پهلوی رابطه تجاری ایران با دیگر کشورها بیشتر و اسباب نقل و انتقال هم فراهم شد تا آگینه‌ها با راحتی بیشتری از آلمان و بلژیک سفرشان را به خراسان شروع کنند و استفاده از آن در مکان‌های مذهبی و غیرمذهبی رونق بگیرد و البته آینه‌کارها هم بیشتر شوند. به همین دلیل در دوره پهلوی هنر آینه‌کاری به اوج خود رسید. در این ایام مرکزهای شیشه‌بری مشهد در بست بالاحیایان تا چهارراه شهید و خیابان تهران تا فلکه آب بود و از شهرهایی مانند چابهار، بندرعباس، سمنان و شاه‌رود به مشهد می‌آمدند تا شیشه بخرند. به طور کلی باید گفت، در دهه‌های اخیر مشهد در کنار شهرهایی مانند شیراز و اصفهان از قطب‌های آینه‌کاری کشور به حساب می‌آید و در شهر امام‌رضا^(ع)، حرم مطهر بار اصلی این ماجرا را به دوش می‌کشد.

آینه‌کاری حرم در اوراق مکتوبات

مورخان و محققانی چون اعتماد السلطنه (۱۳۶۲ قمری)، علی مومتن (۱۳۴۸ خورشیدی)، محمد احتشام کاپانیان (۱۲۵۴ خورشیدی) و عزیزا... عطاردی (۱۳۷۱ خورشیدی) درباره تاریخ آستان قدس رضوی آثاری تألیف و منتشر کرده‌اند که در این قبیل منابع به صورت جست‌وگریخته و با نگاه کلی به آینه‌کاری‌های بخش‌های مختلف حرم مطهر اشاره شده است. اشاره‌هایی که از دل آن یک سرگذشت منسجم متولد نمی‌شود. برای مثال در کتاب تاریخ آستان قدس مومتن در توضیحات دارالحفاظ می‌نویسد: «از بالای کتیبه تا سقف مقرنس، تمام بدنه دیوارها و سقف آینه‌کار است که مرحوم سلطان مراد میرزا حسام‌السلطنه آن را زینت و آینه‌کاری نموده است.» یا درباره آینه‌کاری دارالسیاده در همین کتاب می‌خوانیم: «از بالای کتیبه تا سقف تماماً آینه‌کاری و مزین می‌باشد که در سال ۱۳۰۰ هجری قمری زمانی که محمد تقی میرزای رکن‌الدوله، والی خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس بوده مرمت و آینه‌کاری شده است.» طبق گفته مومتن، بخشی از آینه‌کاری‌های مسجد بالاسر در زمان استانداری محمد حسن خانه سالار و بخش دیگرش در زمان تولیت عبدالملک انجام شده است. اگر نگاهی به دیگر منابع مکتوب تاریخ حرم نیز بیندازیم به متن‌های مشابهی می‌رسیم که به ما اطلاعات جزئی می‌دهد و مسیر تاریخی آینه‌کاری حرم را برای ما روشن نمی‌کند.

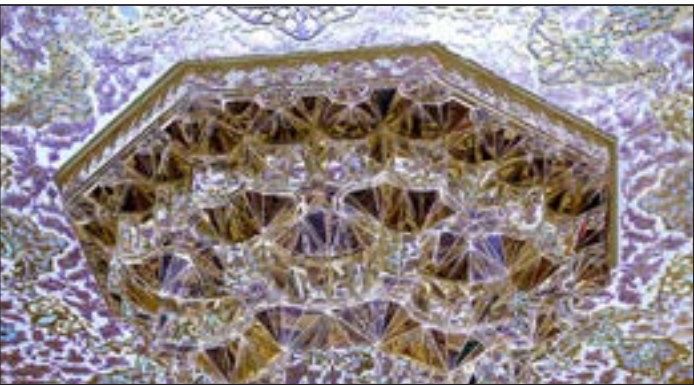
قدیمی‌ترین سند متعلق به دوره صفوی است

اگر به اوراق ارزشمندی که در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند نگاهی بیندازیم، خواهیم دانست که قدیمی‌ترین اسناد موجود در این باره مربوط به دوره صفوی است. حدود سال‌های ۱۱۱۱ قمری در میان صورت‌اشبای جمع‌آوری شده از داخل ضریح مبارک یک آینه شکسته کوچک بیرون می‌آید که ظاهراً نخستین تجربه‌آشنایی و استفاده از آینه در حرم مطهر امام‌رضا^(ع) است. اسنادی که به سال ۱۱۱۷ و ۱۱۱۸ قمری تعلق دارند نیز نشان می‌دهد که در این دوره پنجره دارالسیاده آینه‌کاری شده است. در آن زمان ۲ تومان و ۱۰۴۰ دینار عراقی و ۲ تومان و ۵۲۴۸ دینار خراسانی برای آینه‌کاری هزینه شده است که از این مقدار با یک تومان و ۶۱۷۰ دینار مصالحی مانند آینه، چوب سرتاق، میخ آهنی و گچ و ۴۸۷۰ دینار برای اجرت نقاشی دور آینه‌ها و نجاری پرداخت شده است. طبق اسناد در دوره افشاریه هم آینه‌های رواق دارالحفاظ در رجب ۱۱۴۶ قمری تعمیر و برای آن مبلغ ۴ تومان و ۹۸۴۰ دینار هزینه شده است. قبض رسیدی برای وجوه نقدی به مبلغ یک تومان و ۵ هزار دینار تبریزی در سال ۱۱۶۹ قمری برای ۱۰ جام آینه برای تعمیر دارالحفاظ و درب‌های گنبد صادر شده است.

آینه‌کاری پس از دوره صفوی!

رونق آینه‌کاری در حرم مطهر امام‌رضا^(ع) در زمان قاجار اتفاق افتاد و بسیاری از تزیینات پیشین مانند نقاشی، گچ‌بری و احتمالاً کاشی‌کاری جای خودش را به آینه داد. در این دوره بیشتر رواق‌های حرم مانند گنبد خانه، دارالحفاظ، دارالسیاده، دارالسعادة، توحیدخانه، مسجد بالاسر و نقش‌کن قائلی‌ها آینه‌کاری شد. اوج این آینه‌کاری در این زمان در دارالسیاده به چشم می‌خورد. در دوره پهلوی و پس از انقلاب نیز این آینه‌کاری ادامه یافت و توسعه پیدا کرد و رواق‌های متعددی با آینه و نقاشی و گچ‌بری تزیین شد. برای مثال، در برخی اسناد به تعمیرات جزئی آینه‌کاری دارالسیاده و دارالسعادة توسط میرزا علی محمد آینه‌ساز در خرداد ۱۳۰۷ خورشیدی اشاره شده است. از جمله افرادی که در این ایام در آینه‌کاری حرم نقش داشته‌اند محمود پدر و محمد مهران هستند. در سال ۱۳۳۰ خورشیدی محمود پدر شروع به مرمت سقف دارالسیاده و تجدید آینه‌کاری این رواق کرد. این کار ۱۰ سال طول کشید. قسمت‌های ناتمام این رواق نیز در سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۴ خورشیدی به پایان رسید. از استادان سرآمد آینه‌کاری معاصر حرم می‌توان از استاد سید عسگری و استاد ابوالقاسم ملکی نام برد.

دارالسیاده رواق خاص در آینه‌کاری!

یکی از رواق‌هایی که در همه ادوار در دست تعمیر و بازسازی بوده و از همه دوره‌ها آینه‌کاری دارد و از سوی دیگر همه نوع طرح و نقش در آن یافت می‌شود، دارالسیاده است که درباره آن بیشتر خواهیم گفت. یکی از اسنادی که در دوره قاجار از آینه‌کاری دارالسیاده حرف می‌زند به اواخر قرن سیزده قمری باز می‌گردد. در این سند در سال ۱۲۹۸ قمری مجموع ۷۹۸۳ دینار برای آینه‌کاری این رواق پرداخت می‌شود که صرف دستمزد بنا، چهار نفر عمده و تهیه مواد اولیه (شامل آینه یک جامی و آینه دو جامی و زغال و گچ) شده است. طبق این سند مواد آینه‌کاری حرم شامل موم و سریش با مقدار بیشتر و شیره به اندازه خیلی کمتر و مقداری میخ بوده است. افرادی نیز که در این تعمیرات نقش داشته‌اند بنا بردست، آینه‌بُر و شاگرد، آینه پاکن، بیل دار، نجار و معمارباشی بوده‌اند. محمد تقی و کربلایی عبدل از استادان آینه‌کار در این برهه بوده‌اند.

آینه‌کاری‌های دارالسیاده در میان مکتوبات

افضل‌الملک کرمانی در زاد‌المسافر به مرمت و آینه‌کاری دارالسیاده در دوران کوتاه ایالت و تولیت میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی مشیرالدوله در سال ۱۲۹۸ قمری اشاره می‌کند. از افراد دیگری که در این آگینه‌کاری نقش داشتند محمد رضا مومتن السلطنه و وزیر مملکت خراسان بود. او پیش از فوتش صنف جنوبی مقبره سپهسالار را آینه‌کاری کرده و محمد کاظم صبوری آن را به نظم درآورده و تا مدت‌ها در بالای آن نصب بوده است. این کتیبه در گذر زمان گم شده است و خبری از آن نیست. بیشترین آینه‌کاری‌ها در سال ۱۲۰۰ قمری در این فضا اتفاق افتاد که اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس گزارش آن را می‌دهد و می‌نویسد: «محمد تقی میرزا رکن‌الدوله که در همین ایام برای بار دوم به حکمرانی خراسان و سیستان منصوب شده بود، این رواق را به امر ناصرالدین شاه قاجار آینه‌کاری کرد.» شاعر آستان قدس هم بیکار ننشست و این آینه‌کاری را به شعر درآورد تا بر روی سنگ مرمر حجاری و در رواق نصب شود. البته شانس بار این شعر نبوده و به مرور زمان ابیات آن جابه‌جا و تعدادی از آن نیز گم شده است. این فضا‌آرایی‌ها در سال‌های بعد نیز ادامه یافت. در سال ۱۳۱۴ قمری پنج جعبه آینه پست (درجه دو) و پنج جعبه آینه اعلا (درجه یک) به قیمت سه و چهار تومان برای تزیین رواق نیاز است و تولیت دستور می‌دهد بیست تومان وجه نقد بابت پنج جعبه اعلا به تحویل دار داده شود و پای آن را ابوالقاسم الموسوی مهر کرده است.

منابع:

بررسی هنر آینه‌کاری در رواق دارالسیاده حرم امام‌رضا^(ع) اثر مینم جلالی آینه‌کاری حرم امام‌رضا^(ع) نوشته حشمت کفیلی آینه‌کار در معماری دوره قاجار تألیف طاهره مقیم‌پور از آینه‌کاری دیروز تا طراحی داخلی امروز نوشته سیده رحیم‌آبادی